

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

**«ФОНЕТИКА ҒЫЛЫМДАРЫНЫҢ ӨЗЕКТІ
МӘСЕЛЕЛЕРІ:
ДАМУ КӨЗДЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»**
атты халықаралық ғылыми-теориялық
конференция

МАТЕРИАЛДАРЫ

ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ОНИМДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

С.Қ.Иманбердиева

филология ғылымдарының докторы,

Халықаралық бизнес академиясының профессоры

Алматы қ.

Онимдердің көркем шығарма ішінде ең негізгі қызметтерінің бірі – мәтін түзу. Бұл мәселеге қатысты онимдердің мәтіндегі беретін ақпаратына қарай бірінші деңгейдегі оним және екінші деңгейдегі оним деп бөліп қарастыруға болады, себебі бірінші деңгейдегі оним мәтін түзушілік қызметінде синергетикасы мол. Библионимдердің орны ерекше, себебі, ескерткіштердегі библионимдер басты мәлімет – мұрасы болып табылады. Сонымен бірге мәтін түзушілік қызметіндегі бірінші деңгейдегі онимдер қатарына антропоним жатады, себебі басты кейіпкер есімі оқиғаның өрбуіне тікелей себепкер. Онимнің бұл түрі сол сияқты екінші деңгейдегі онимге де қатысты болып келеді, себебі негізгі рөлді атқаратын басты кейіпкерлермен қатар қосымша кейіпкерлер де мәтінде орын алады. Сондай-ақ, жоғарыда келтірілген мысалдардан көріп отырғанымыздай, мәтіндегі этнонимді де екінші деңгейдегі оним қатарына жатқызуға болады.

Бірегейлендіруші және сипаттаушы қызметі. Атаудың сипаттау қызметінің орындалуында әртүрлі деңгейінде жекелеуші белгісінің бар не жоқ болуы көрініс табады. Олар нақты денотатқа тағылып, оны социумнан бөліп, индивидті нақтырақ бірегейлендіреді. Олар атау иесін қандай да бір әлеуметтік топқа және тұрпат белгісіне қатысын көрсетеді. Сипаттаушы қызметі сөйлем немесе сөз тіркесті формада болуы мүмкін. Мысалы, *Қызыл қалқан, Қара құс, Руми қызы* т.б.

Әлеуметтік-жекелеуші қызметі. Атау иесін әлеуметтік және қоғамда алатын орнына қарай жекелеуге мүмкіндік береді. Мысалы: *Қас Хажыб Жүсіп, Әдіб Ахмет* т.б.

Экспрессивті-базалаушытық қызметі. Экспрессивтілік – атаудың көркемдеуші ерекшелігінің бірі. Семантикалық құрылымдағы эмоция тұрпат межесі мен мазмұн межесінде әртүрлі сезім: құрмет, жиреніш, тамсану, ызалану, аяу т.б. білдіреді. Мұндай атаудың эмоционалды-экспрессивті мағынасы атау берушінің атау иесіне қатынасын білдіретін жасырын коннотация бар. Мысалы, мағынамен *Ақыбет* – «ақыры, соңы» деп атады.

Сонымен қоса антропонимдердің тұлғаны өзі тектілерден жекелеу, оны сипаттау, әлеуметтік деңгейін көрсету, белгілі бір қоғамға қатысын көрсету сияқты қызмет атқарғанындай, топонимдер адрестік, денотаттың қызметі, теңеу басқа да тәсілдер арқылы оның сипаты т.б. қызметі сияқты космонимдер де белгілі бір қызмет атқарады. Мәселен, А.Йүтнеки бек, ыспаһсарларды мадақтауда *Симақ* жұлдызын жанды құбылыс ретінде (кейіптендіру) қолданған: *Симақ* жұлдызынан әрегірек қамқорлық етеді.

Хорезми «Мұхаббат-намеде» *Утарид, Нафид* космонимдерін автор тұлғасымен, ісімен салыстыру мақсатында белгілі бір кәсіп иесі ретінде көрсете білген: *Утарид* – жазғыш, *Нафид* – сазды. Ал Муштари космонимін жан иесі ретінде, әсемдікті тани білетін құбылыс ретінде қолданған: Көркіңе *Муштари* болып тұр құл.

Ж.Баласағұн космонимдерді тек аспан әлеміндегі нысандарды атау немесе көркем мәтін стилін құру үшін ғана пайдаланбақ, сонымен бірге ақпараттық мәнде орынды қолданған. Мәселен, адамзат тұрмыста космонимдер арқылы кеңістікте бағыт-бағдарды ғана анықтап қоймаған, сонымен бірге белгілі бір мезгілді анықтау үшін пайдаланған. Мұны біз «Құтты біліктен» де көре аламыз. Мысалы: 1) белгілі бір жыл мезгілін: жаз, қыс, күз, көктемді анықтауда:

Жаз жұлдызы – *Қозы*, сонсоң *Уд* келер,

Әрәндір *Қушық* жақын, жуық жіктелер.

Арыстанмен Бұғдай басы қос болар,

Сонсоң *Үлгі*, *Чадан*, *Иа* дос болар.

Келер сонсоң *Оғлақ*, *Көнәк* һәм *Балық*,

Олар туса болар көгің жап-жарық.

Сонымен бірге біз нақты қай мезгіл екендігін дұрыс анықтау үшін обсерваториядағы физик-астролог ғалымдармен байланысып, кеңес алған болатынбыз.

Туардан *Чадан* туып, өрлеп кетіпті.

Физик-астролог ғалымдардың пайымдауынша, бұл жерде көктемнің соңғы күндері, жаздың басы суреттелген.

Иәтіген бас көтеріп алышты,

Иылдырық айғырға кеп қалышты.

Ғалымдардың пікірінше, *Иәтіген* көктемде түн ауа ең жоғары көтеріледі, қыстың күні – таңертең, ал жазда – кешке қарай.

Әрәнтірдің басы жерге жақындап,

Нұрын шашып, шықты Күн де жарқылдап.

Физик-астролог ғалымдардың пайымдауынша, Күн шығардың алдында *Әрәнтір* тек қыстың күні батады екен.

2) белгілі бір нақты мезгілді (сағатты) анықтауда:

Біраз ұйықтап, ояңды да қарады:

Төбесінен *Миррах* ауып барады.

Алайда, екінішке орай, физик-астролог ғалымдардың пайымдауынша, бұл нақты қай уақыт болғанын анықтау үшін, бұл шығарманың нақты қай жылы жазылғанын анықтауымыз керек, себебі *Марс*, *Юпитер* т.б. ғаламшарлар қозғалып отырады. Егер шығарманың жазылған жылы нақты белгілі болса, бұл жерде нақты қай сағатты көрсетіп тұрғанын біліп, яғни біз оқиғаның әр мезгіліндегі істі анықтай алар едік.

Және көрді: *Үркек* ауып өтіпті

Туардан *Чадан* туып, өрлеп кетіпті.

Иылдырық, *Айғыр* туып көрінді,

Әрәнтір кеп қосылды да, төгілді.

Ұйқы келмей, қайта тұрып қарады,

Түн жамылып *Үркек* ауып барады.

Көтерілді *Қарақұс* та шығыстан,

Талаурады жалындап от зымыстан.

Ж. Баласағұн космонимнің атауын да ұтымды пайдалана біліп, жұлдыздың көтерілуін құстың қанат самғап ұшуымен, алайда ол – жұлдыз болғандықтан, отты самғаумен теңей білген. Ал қанат сатырлап ұшу тек ірі құстарға тән болғандықтан, оны алып жұлдыз (құс) деп санауға негіз болады:

Жерден ұшқан от-жалындай лапылдап,

Қарақұс та ұшты қанат сатырлап.

Мәтін ішінде тарихи онимдер шығарманың мезгілі мен кеңістігін ұйымдастыратын өзіндік үйлестіруші, яғни хронотоп қызметін атқарған. Хронотоп құбылысы «Диуани хикмет» ескерткішінде ерекше көрініс берген. Басты кейіпкер – автордың сопылық ілімді таратуда жерүсті (*Түркістан*) және жерасты (*пейіш, дозақ, сират*) кеңістігінде әр мезгілде (*тоғыз, он жеті, отыз, алтыс екі, алтыс үш жас*) зікір салу қозғалысы арқылы мезгіл мен кеңістікті байланыстырып, шығарма хронотопын анықтаған.

Мұнда бастапқы хронотоп – *жерасты*, осымен басталып, осымен аяқталады:

Жеті жаста *Арыстан Бабқа* қылдым салам,

Мұстапаның аманатын бер деп маған.

Жер үстінде сұлтанмын деп болдым ұлық,

Ризалықпен *жер астына* кірдім міне.

«Диуани хикметтегі» мәтін хронотопын құрайтын онимдік бірліктерді талдау үшін топоним мен хрононим осы рөлді атқаратынын білу қажет. Шартты хронотоп – *жерүсті*, яғни *Түркістан* астионимі арқылы берілген. Дегенмен ақиқат және бейақиқат хронотоптар кей жерлерде нақтыланбай, тек *жерүсті*

және жерасты деп берілген. Мезгілдік сәйкестік тек кейіпкердің жасы мен машхар уақыты, сонымен бірге нақты аптаның күнін (дүйсенбі) және нақты уақытты (таң сәрі) атау арқылы көрініс тапқан. Мәселен:

Шаш пен сақал ағарды, көңілім қара,

Махшар күні рахым еткін, халім нашар.

Таң сәріде дүйсенбі күн жерге кірдім,

Мұстапаға қайғы тұтып кірдім міне.

Хронотоптың мәтін ішіндегі қызметіне қатысты Қ. Рысберген мынадай пікірді білдірген: «Сонымен қатар нақты мекен-жайлық, локальды бағыт-бағдарлық қызметті де атқарып тұр. Көптеген ақиқат топонимдік атаулармен қатар бізге жетпеген, ақын-жыраулар поэтикалық жолдарында ғана сақталған, кезінде аса актуалды болған көптеген микротопонимдік атауларды кездестіруге болады (мысалдарды төменірек береміз). Яғни аталмыш көркем мәтіндерде кеңістік пен нақты тарихи кезең бірегей хронотопқа ұйымдасып тұр. Сондықтан хронотоп көркем шығарма кеңістігінде нақты тарихи кезеңдегі уақиғаны суреттей отырып, оқырманды сол кеңістік координатасынан дұрыс бағдар беріп, хабардар етеді. Жоғарыда көрсеткеніміздей, хронотоп теориясы жалпы филологиялық проблема ретінде жеке және жете зерттелуі тиіс тың тақырып деп есептейміз» [Рысберген, 2009].

Жоғарыда айтқанымызға сәйкес хронотопты құруда топоним басты рөл атқарады. «Диуани хикметте» шартты хронотоп – Түркістан мынадай сипатқа ие болған:

Туған жерім қасиетті *Түркістаннан*,

Баурымды тасқа ұрып келдім міне.

Яғни тұрған қаласынан жат жерге кеткен кезі және бағыт-бағдар кеңістігі белгісіз (X), бұл тұста сөз етілмеген, бірақ шамамен мұсылмандық Отанына қарай бағыт алғанын білдіреді.

Сұхбат құрмай қыз-келіншектермен онда,

Тыйым салғалы *Түркістанға* келді достар.

Бұл өлең жолдарынан бағыт-бағдардың Түркістанға бағытталғаны анықталды, яғни ол белгілі. Алайда бұл кеңістікті басты кейіпкер – автордың өзі емес, оның ұстазы өткен.

Тапса тағам, кір тон киер жетпегеннен,

Соның үшін *Түркістанға* келдім міне.

Бұл мысалда басты кейіпкер – автор шартты хронотопты құрушы онимдік бірлік – Түркістанға бағыт алған және бұл сапардың мақсаты айқындалған. Ал төмендегі мысалда жағдаят Түркістанның өзінде өрбіген, яғни Түркістанға немесе Түркістаннан емес, Түркістанда орын алған:

Есітті Баба Мәшін ол заманда,

Ахмет атты бір шаих шығар деп *Түркістанда*.

Сонымен, шартты хронотопты құрайтын топонимнің (Түркістан) локусы анық, егер топонимді S, ал одан шыққандағы бағыт-бағдарды X және оған бағытталған бағдарды P деп алсақ, онда белгілі сызба алынады: P → S → X → S.

«Мұхаббат-наме» ескерткішінде хронотоп құбылысы да орын алған:

Жаза бастағанымды аяқтауға жеткізгей,

Мұхаббат-наме *Мысыр* мен *Шамға* жеткей.

Мұнда хронотопты құрайтын онимдік бірлік топоним (*Сыр*, *Мысыр* мен *Шам*), ал мезгілдік сәйкестік хрононим арқылы емес «біттім, жеткізгей, көктем» лексикалық бірліктер арқылы берілген.

Мұхаббат-наме сөзін мұнда біттім,

Баршасын *Сыр* жағасында жаздым.

Хорезми *Мұхаббат-намені* аяқтай келгенде,

Дүниеге жаңа көктем келді.

Сонымен, «Мұхаббат-наме» ескерткішінің хронотоп құбылысындағы басты субъект автор не басқа да кейіпкер емес, библионим «*Мұхаббат-наме*».

Библионимнің жазылған жері (*Сыр*), оның жетуі бойынша таңдаулы бағыт-бағдар (*Мысыр, Шам*) анықталған.

Хронотоп құбылысы «Құтты білік» ескерткішінде де көрініс берген.

Басты субъект библионим, ол жергілікті ерекшеліктерге қарай әртүрлі аталады:

«Әдәбүл Мүлік» деп атапты шынылықтар,

«Әнисул Мәлік» деп атапты машынлықтар.

Мұны ұлықтар күллі Шығыс елінде,

«Зийнатул умәра» – деп таратқан тегінде.

Ирандықтар «Шахнама» деп қараған,

Тұрандықтар «Құт білімі» санаған.

Хронотопты құрайтын басты бірлік топоним (Қашқар) және хрононим белгісіз (X), тек «Бұғра хан тұсында» тіркесі арқылы нақтыланып тұр.

Хаттап-хаттап барын жазды көңілде,

Бұғра хан тұсында бұл жасалған,

Құтты кітап – хан тілі деп атанған.

Сонымен бірге мәтін хронотопын құруда аралық оним (топоним Құзорда) қосымша ақпарат (шығарма авторының туған жері) жеткізіп тұр.

«Құзорда» елі – оның туған мекені,

Түп-нәсілі, анық, тілді екені ...

Тарихи ескерткіштердегі хронотоп құбылысын құрап тұрған онимдік бірліктер мезгілдік-кеңістік қатынасындағы іс-әрекеттерді нақтылап, мәтіннің ішкі бірлігін сақтауда маңызды рөл атқарған.

Ә Д Е Б И Е Т

1. Рысберген Қ. Қазақ топонимиясының лингвокогнитивтік және этномәдени негіздері. – Алматы, 2009. – 29 б.

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривается использование онимов как ключевых компонентов текста, а также функции онимов: текстообразующий, адресный, дифференцирующий, социально-идентифицирующий, экспрессивно-оценочный, функции хронотопа.

S U M M A R Y

This article examines the use of onyms as key components of a text. The functions of onyms are also considered. Main functions in a text are executed by nuclear onyms.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҮБІРШЕК ТҮБІРЛЕР МЕН ТҮПКІ ТҮБІРЛЕР

Б.Қалиев

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-ті

ф.ғ.д., профессор

Алматы қ.

Бұл жердегі әңгіме түркі тілдерінің алғашқы кезеңдеріндегі түбіршек түбірлері мен түпкі түбірлері жайында болмақшы. Ол сайып келгенде алғашқы сөздер (байырғы түбірлер) қалай жасалды? Ол өзінің даму тарихында қандай сатылардан өтті? – деген мәселелерге барып тіреледі.

Шындыққа жүгінсек, бұл мәселе түркі тілдерінде аз зерттелінген жоқ. Оны сонау Г.Вамбери, В.В.Радлов, В.А.Богородскийлерден бастап, одан беріректегі Н.А.Баскаков, Н.К.Дмитриев, А.М.Щербактар, кейінгі кездердегі А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.Т.Қайдаровтарға дейінгі аралықтағы түркологтар мен шетел